तृतीयो मयूखः

अथ लक्षणानि

काव्यलक्षणप्रसङ्गे जयदेवः 'निर्दोषा लक्षणवती' इति उक्त्वा प्रथमं दोषान् प्रतिपादितवान्। इदानीं यथाक्रमं लक्षणानि निरूपयति–

अल्पाक्षरा विचित्रार्थख्यातिरक्षरसंहतिः।
उषाकान्तेनानुगतः शूरः शौरिरियं पुनः॥ १॥

अन्वयः – अल्पाक्षरा विचित्रार्थख्यातिः अक्षरसंहतिः। (यथा) – उषाकान्तेन अनुगतः अयं शौरिः पुनः शूरः।

व्याख्या – अल्पाक्षरा = स्वल्पसंख्यकवर्णा परिमितवर्णा वा, विचित्रार्थख्यातिः = चमत्कारजनकार्थप्रकाशनम्, अक्षरसंहतिः = वर्णसंघातः एतन्नामकं लक्षणं भवति। यथा – उषाकान्तेन = अनिरुद्धेन, अनुगतः = अनुयातः, अयं शौरिः = एषः श्रीकृष्णः, पुनः = मुहुरपि, शूरः = वीरः।

भावार्थः – अल्पैः एव अक्षरैः यत्र अधिकाधिकस्य चमत्कारजनकस्यार्थस्य अभिव्यक्तिः विधीयते तत्र अक्षरसंहति नाम लक्षणम्। ''उषाकान्तेन'' इति एकेनैव पदेन उषाऽनिरुद्धयोः परिणयप्रसङ्गघटनायाः अभिव्यञ्जना सञ्जायते, तेनैव सह ''शौरिः'' पदेन ज्ञायते यत् ''शूरः'' श्रीकृष्णस्य पितामह आसीत्, तस्य अपत्यं श्रीकृष्णोऽपि स्वयमेव वीरोऽस्ति।

इत्थम् अत्र 'उषाकान्तेन' इति विशेषणपदं श्रीमद्भागवतपुराणस्य तां महतीं कथां स्मारयति यस्यां बाणासुर-कन्यायाः उषायाः, तस्याः सख्युः चित्रलेखायाः, अनिरुद्धस्य श्रीकृष्णस्य च चरित्रचित्रणं भवति।

विशेषः – कवीनां काव्येषु 'अर्थगौरवम्' इति वैशिष्ट्यम् अक्षरसंहतिलक्षणेन एव आयाति। हिन्दीभाषायाः 'बिहारी सतसई' इत्यस्य प्रणेतुः 'बिहारी' विषये 'घटेऽपि सागरः' (गागर में सागर) इत्युपाधिः 'अक्षरसंहतिः' इति वैशिष्ट्यपदेन एव अधिगतः।

हिन्दी अर्थ – जहाँ कम शब्दों में विस्तृत सन्दर्भपरक चमत्कारयुक्त अर्थ की प्रतीति हो वह 'अक्षरसंहति' नामक लक्षण का चमत्कार है। यहाँ 'उषाकान्तेन' इस पदमात्र से श्रीकृष्ण और बाणासुर के संग्राम की घटना का स्मरण होता है, जिसके फलस्वरूप श्रीकृष्णपौत्र अनिरुद्ध और बाणासुर की पुत्री उषा का प्रणय संस्कार हुआ।

अथ शोभा-नामकं लक्षणं निरूपयति –

शोभा ख्यातोऽपि यद्दोषो गुणकीर्त्या निषिध्यते।
मुधा निन्दन्ति संसारं कंसारिर्यत्र पूज्यते॥ २॥

अन्वयः – ख्यातः अपि यद् दोषः पदं गुणकीर्त्या निषिध्यते (सा) शोभा। (यथा) यत्र कंसारिः पूज्यते (तं) संसारं मुधा निन्दन्ति।

व्याख्या – ख्यातः अपि = प्रसिद्धः अपि, विश्रुतः अपि, दोषः = दूषणं, हीनता वा, गुणकीर्त्या = गुणवर्णनेन, निषिध्यते = निवार्यते, सा शोभा = एतन्नामकं लक्षणं भवति।

यथा – यत्र = यस्मिन् संसारे, कंसारिः = भगवान् श्रीकृष्णः, पूज्यते = अर्च्यते, (तं) संसारं = विश्वं लोकं, मुधा = व्यर्थमेव, निन्दन्ति = गर्हयन्ति, तिरस्कुर्वन्ति।

भावार्थः – प्रसिद्धदोषस्य अपि यत्र गुणवर्णनेन निवारणं क्रियते तत्र शोभानामकं लक्षणं भवति। लोकोऽयं असारः, क्षणभङ्गुरः, बन्धनोऽपकारकश्च एवं जना संसारविषये उपदिशन्ति निन्दन्ति च। परं तेषां दोषाणां निवारणं श्रीकृष्णस्य पूजनेन भवति। यत्र योगेश्वरः कृष्णः तत्र श्रीःविजयोभूतिः अस्मिन् एव संसारे प्राप्यते।

हिन्दी अर्थ – जहाँ अत्यन्त प्रसिद्ध दोष का निवारण किसी गुण की स्थापना से कर दिया जाये वहाँ शोभा नामक लक्षण होता है। संसार के बारे में सभी लोग असार, क्षणभङ्गुर, दुःखमय जन्म-मरण बन्धन कारक कह कर निन्दा करते हैं, परन्तु योगेश्वर वासुदेव की यदि अर्चना करें तो ये दोष नहीं रह सकते। इस प्रकार दोषों का निवारण गुणवर्णन से किया गया है अतः शोभा नामक लक्षण है।

अथ अभिमानलक्षणं निरूपयति –

अभिमानो विचारश्चेदूहितार्थनिषेधकृत्।
इन्दुर्यदि कथं तीव्रः सूर्यो यदि कथं निशि॥ ३॥

अन्वयः – ऊहितार्थनिषेधकृद् विचारः चेत् अभिमानः। (यथा) यदि इन्दुः कथं तीव्रः? यदि सूर्यः निशि कथम्?

व्याख्या – ऊहितार्थनिषेधकृत् = ऊहितः = उत्प्रेक्षितः, कल्पितश्चासौ अर्थश्चेति ऊहितार्थः, तस्य निषेधः प्रतिषेधं करोति इति ऊहितार्थनिषेधकृत् = कल्पितार्थप्रतिषेधकर्ता, विचारः = अभिप्रायः विवेको वा, चेत्, अभिमानः = अभिमाननामकं लक्षणं भवति। यथा – यदि, इन्दुः = चन्द्रः (तर्हि) कथं = कस्मात् कारणात्, तीव्रः = तीक्ष्णः, तापजनकः प्रतीयते, यदि, सूर्यः = रविः (तर्हि) निशि = रात्रौ कथं भासते?

भावार्थः – आत्मना वितर्कितस्य अर्थस्य वितर्केणैव प्रतिषेधः यदि क्रियते तदा अभिमाननामकं लक्षणं भवति। 'इन्दुर्यदि' उदाहरणेऽस्मिन् – विरहिणी नायिका रात्रिकाले चन्द्रं दृष्ट्वा मनसि प्रियवियोगजन्यदुःखसन्तप्ता विचारयति यत् चन्द्रस्तु शीतलो भवति परम् एष तु सन्तापयति अतः नास्ति चन्द्रः, परम् इदानीं निशास्ति तथा सूर्यस्तु दिवसे भवति। इत्थं पूर्वं चन्द्रस्य खण्डनं ततः सूर्यस्यापि तर्कपूर्वकं खण्डनं करोति।

हिन्दी अर्थ – यदि विचार में आई हुई कल्पना का युक्तिपूर्वक खण्डन किया जाये तो अभिमान नामक लक्षण होता है। यहाँ विरहिणी नायिका ने पहले चन्द्रमा का खण्डन किया क्योंकि चन्द्रमा अमृतवर्षी होता है यह तो सन्तप्त कर रहा है, परन्तु यह सूर्य भी नहीं हो सकता क्योंकि वर्तमान में रात है।

अथ हेतुलक्षणं निरूपयति –

हेतुस्त्यक्त्वा बहून् पक्षान् युक्त्यैकस्यावधारणम्।
नेन्दुर्नार्कोऽयमौर्वाग्निः सागरादुत्थितो दहन्॥ ४॥

अन्वयः – बहून् पक्षान् त्यक्त्वा (युक्त्या) एकस्य अवधारणं हेतुः। (यथा) अयं सागराद् उत्थितः दहन् न इन्दुः, न अर्कः (अपितु) और्वाग्निः।

व्याख्या – बहून् = विविधान् अनेकान् वा, पक्षान् = विचारान्, सिद्धान्तान् वा, त्यक्त्वा = विहाय परित्यज्य वा, युक्त्या = तर्कोपायेन, युक्तिपूर्वकं उपपत्तिपूर्वकं वा, एकस्य = एकमात्रस्य, पक्षस्य सिद्धान्तस्य वा, अवधारणं = निर्णयः, निश्चयः, हेतुः = हेतुः नाम लक्षणम्।

यथा – अयं = पुरतो दृश्यमानः, सागरात् = समुद्रात्, उत्थितः = उत्पन्नः, उदितः, दहन् = सन्तापयन्, इन्दुः = चन्द्रः, न = नास्ति, कारणम् अस्ति यद्यपि चन्द्रः सागरात् समुत्पन्नः, परं सन्तापकारको नास्ति परम् अयं तु सन्तापयति। न अर्कः = सूर्योऽपि नास्ति, सूर्यः तीव्रो भवति, परं दिवसे एव रात्रौ न, अपितु और्वाग्निः = सागरे समुत्पन्नः वडवानलः अस्ति।

भावार्थः – युक्तिपूर्वकम् अनेकपक्षाणां खण्डनं कृत्वा एकस्य निर्णयोऽपि तर्कपूर्वकमेव यदि क्रियते तदा हेतुः नामकं लक्षणम्। अत्र उदाहरणेऽस्मिन् युक्तिपूर्वकं "चन्द्रः नास्ति, सूर्योऽपि नास्ति अपितु वडवानलः अस्ति" इति निश्चयः कृतः।

हिन्दी अर्थ – युक्तिपूर्वक अनेक पक्षों की कल्पना कर उनका खण्डन करते हुए एक सिद्धान्त के निश्चय को हेतु कहते हैं। कोई विरहसन्तप्त नायिका सन्तापजनक चन्द्रमा को देखकर उसके चन्द्रमा व सूर्य होने का खण्डन करती हुई समुद्र से उत्पन्न वडवानल होने का निश्चय करती है। यहाँ चन्द्रमा व सूर्य उतना असह्य ताप कारक नहीं हो सकता– यह विरहिणी की युक्ति है।

अथ प्रतिषेध–लक्षणं प्रतिपादयति –

प्रतिषेधः प्रसिद्धानां कारणानामनादरः।
न युद्धेन भ्रुवो स्पन्देनैव वीरा निपातिताः॥ ५॥

अन्वयः – प्रसिद्धानां कारणानाम् अनादरः प्रतिषेधः। (यथा) न युद्धेन (अपितु) भ्रुवः स्पन्देन एव वीराः निपातिताः।

व्याख्या – प्रसिद्धानां = विख्यातानां विश्रुतानां वा, कारणानां = हेतूनां, अनादरः = तिरस्कारः त्यागो वा, प्रतिषेधः = प्रतिषेधलक्षणं भवति। वीराः = भटाः, न युद्धेन = संग्रामेण न, निपातिता = मारिता अपितु भ्रुवः स्पन्देन = कामिनीकटाक्षेण, पातिता = मारिताः।

भावार्थः – प्रत्येकं कार्यस्य प्रसिद्धं कारणं भवति, यदि तत् तत् कार्यस्य तत् तत् कारणं विहाय अन्यत् कारणं स्वीक्रियते तदा प्रतिषेधनामकं लक्षणम्। वीराणां मरणस्य प्रसिद्धं कारणं संग्रामः अस्ति, परमत्र तस्य निषेधं कृत्वा कामिनीकटाक्षसञ्चालनेन वीराः निपातिताः एवम् उक्तं, तस्मादत्र प्रतिषेधलक्षणम्।

हिन्दी अर्थ – प्रत्येक कार्य की उत्पत्ति के लोकप्रसिद्ध कारण को न मानकर अन्य कारण को स्थापित करना ही प्रतिषेध नामक लक्षण है। 'न युद्धेन' उदाहरण में वीरों के शहीद होने का लोकविश्रुत कारण युद्ध है, परन्तु यहाँ सुन्दरी की शृङ्गारिक चेष्टाओं को वीरों के मरने का कारण बताया गया है। अतः यहाँ वीर मरण के मुख्य कारण युद्ध का निषेध कर अन्य कारण कामिनी कटाक्ष की स्थापना की गई है। अतः प्रतिषेधलक्षण सुसंगत है।

अथ निरुक्तं प्रतिपादयति –

निरुक्तं स्यान्निर्वचनं नाम्नः सत्यं तथानृतम्।
ईदृशैश्चरितै राजन्! सत्यं दोषाकरो भवान्॥ ६॥

अन्वयः – नाम्नः सत्यं तथा अनृतं निर्वचनं निरुक्तं स्यात्। (यथा) राजन्! ईदृशैः चरितैः भवान् सत्यं दोषाकरः (अस्ति)।

व्याख्या – नाम्नः = संज्ञाशब्दस्य, अत्र बहुवचनं विवक्षितम् अतः संज्ञापदानां, सत्यं = व्याकरणसम्मतं, तथा अनृतम् = असत्यं, विवक्षाविरुद्धं, निर्वचनं = कथनं, निरुक्तम् = एतन्नामकं लक्षणम् इति। यथा – हे राजन्! = हे नृप! ईदृशैः = एतादृशैः, उचितैः, चरितैः = आचरणैः, भवान्, सत्यं = वस्तुतः, दोषाकरः = चन्द्रः (दोषा = रात्रिः – दोषा करोति इति दोषाकरः), तथा च दोषाणां = दुर्गुणानाम् आकरः = निधानम् इति दुष्कर्मकर्ता इति।

भावार्थः – यत्र शब्दस्य उभयविधं व्याकरणसम्मतं निर्वचनं स्यात्, तत् सत्यनिरुक्तं तथा व्याकरणसम्मतं निर्वचनं स्यात् तदा असत्यनिरुक्तं स्यात्। अत्र 'दोषाकरः' पदस्य उभयथा अर्थः सङ्घटते। हे राजन्! भवान् ईदृशैः आचरणैः दोषाकरः = दोषा (दोषा इत्यव्ययं = रात्रिं) रात्रिं करोति अर्थात् चन्द्रः तथा च दोषाणाम् आकरः निधानम् इति इत्थम् अत्र उभयविधोऽर्थः व्याकरणसम्मतोऽर्थः सिद्धः तस्मात् सत्यनिरुक्तम् अस्ति।

हिन्दी अर्थ – जहाँ शब्द की व्याकरणसम्मत व्युत्पत्ति हो तो सत्यनिरुक्त तथा मिथ्या निर्वचन (व्युत्पत्ति) होने पर असत्यनिरुक्त लक्षण होता है। सत्यनिरुक्तं – यथा दोषाकरः। असत्यनिरुक्तं यथा – 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' यहाँ रञ्जनाद् राजा निर्वचन व्याकरणसम्मत नहीं है।

अथ मिथ्याध्यवसायलक्षणं निरूपयति –

स्यान्मिथ्याध्यवसायश्चेदसती साध्यसाधने।
चन्द्रांशुसूत्रग्रथितां नभः पुष्पस्रजं वह॥ ७॥

अन्वयः – साध्यसाधने असती चेत् मिथ्याध्यवसायः स्यात्। (यथा) चन्द्रांशुसूत्रग्रथितां नभः पुष्पस्रजं वह।

व्याख्या – साध्यसाधने = कार्यकारणे, असती = मिथ्याभूते, चेत् = तु, मिथ्याध्यवसायनामकं लक्षणं भवति। यथा – चन्द्रांशुसूत्रग्रथिताम् = चन्द्रकिरणरूपसूत्रनिर्मितां, शशिकिरणरूपगुम्फितां, नभः पुष्पस्रजम् = आकाशकुसुममालां, वह = धारय।

भावार्थः – यत्र कारणमपि असत्यं कार्यमपि मिथ्याभूतं, कार्यकारणयोः द्वयोरेव सत्ता विद्यमानता वा नास्ति तत्र मिथ्याध्यवसायनामकं लक्षणम्। यथा – चन्द्रकिरणानां सूत्ररूपेण वर्णनं मिथ्या तथा च आकाशकुसुममालायाः वर्णनं चाऽपि मिथ्या। चन्द्रकिरणसूत्राणि, कारणं तथा आकाशपुष्पमाला च कार्यम् इति द्वयमपि असत्।

हिन्दी अर्थ – जहाँ कारण व कार्य दोनों ही असत् (मिथ्या) हों वहाँ मिथ्याध्यवसाय नामक लक्षण होता है। यहाँ चन्द्रमा की किरणरूपी सूत्र में गूँथी हुई आकाशपुष्पों की माला को धारण करो। यहाँ चन्द्रकिरणसूत्र व आकाशपुष्पमाला दोनों मिथ्याभूत हैं।

अथ सिद्धिलक्षणं प्रतिपादयति –

सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये।
युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः॥ ८॥

अन्वयः – तुल्यता + उक्तये ख्यातेषु नाम कीर्त्यते चेत् सिद्धिः। (यथा) इह त्वं बलैः, जलधिजलैः (इति) युवाम् एव विख्यातौ।

व्याख्या – तुल्यतोक्तये = समानता-कथनाय, ख्यातेषु = विश्रुतेषु, प्रसिद्धेषु लोकविदितेषु वा, नाम = अभिधानं, कीर्त्यते = कथ्यते, चेत् = तु, सिद्धिनामकं लक्षणम्। यथा – हे राजन्! इह = अस्मिन् संसारे, त्वं = भवान्, बलैः = पराक्रमैः, जलधिः = सागरः, जलैः = अपारसलिलैः, युवां = भवन्तौ (भवान् सागरश्च) विख्यातौ = प्रसिद्धौ।

भावार्थः – समानता प्रतिपादनाय यदि उत्कृष्टेन सह वर्णनं क्रियते तदा सिद्धिनामकं लक्षणं भवति। अत्र उदाहरणे कस्यापि नृपस्य पराक्रमवर्णनप्रसङ्गे तस्य तुलना सागरेण सह कृता।

हिन्दी अर्थ – किसी की समानता यदि लोकप्रसिद्ध अत्युत्कृष्ट गुणधारी के साथ की जाये तो सिद्धिनामकलक्षण होता है। प्रस्तुत उदाहरण में राजा के बल की समानता सागर के जल से की गई है। सागर में अपार जल है तो तत्साम्य के कारण राजा का बल भी अपार हो जाता है। अतः यहाँ सिद्धिनामक लक्षण है।

अथ युक्तिलक्षणं निरूपयति –

युक्तिर्विशेषसिद्धिश्चेद्विचित्रार्थान्तरान्वयात्।
नवस्त्वं नीरदः कोऽपि स्वर्णैर्वर्षसि यन्मुहुः॥ ९॥

अन्वयः – विचित्र+अर्थान्तर+अन्वयात् विशेषसिद्धिः चेत् युक्तिः। (यथा) त्वं कोऽपि नवः नीरदः (असि) यत् मुहुः स्वर्णैः वर्षसि।

व्याख्या – विचित्रार्थान्तरान्वयात् = चमत्कृतार्थसम्बन्धात्, विशेषसिद्धिः = विशेषप्रतिपादनं स्यात्, चेत् = तदा, युक्तिर्भवति। यथा – त्वं = हे राजन्! त्वं कोऽपि अपूर्वः, नवः = नूतनः, मेघः = जलदः, यत् त्वं स्वर्णैः = सुवर्णैः सुजलैः, मुहुः = पुनः पुनः सततं वर्षसि = वितरसि, दानं करोषि।

भावार्थः – यत्र उपमानापेक्षया उपमेयस्य चमत्कारपूर्णवैशिष्ट्येन वर्णनं क्रियते तत्र युक्तिः लक्षणम् अत्र उदाहरणे वर्णनीयः नृपः उपमेयः जलदः उपमानं परमत्र उपमेये वैशिष्ट्यमस्ति यत् अनवरतं स्वर्णवर्षणं करोति उपमानः मेघस्तु जलवर्षणमेव करोति। इत्थं नृपः तादृशः विचित्रमेघः यः स्वर्ण वर्षणं करोति।

हिन्दी अर्थ – जहाँ वर्णनीय विषय में उपमान की अपेक्षा चमत्कारपूर्ण वैशिष्ट्य वर्णित हो वहाँ युक्ति नामक लक्षण होता है। यहाँ वर्णनीय राजा को मेघ के समान नही बताया, परन्तु स्वर्ण वर्षा करने वाले मेघ के तुल्य बताया। अतः यहाँ सिद्ध नामक लक्षण है।

अथ कार्यलक्षणं प्रतिपादयति –

कार्यं फलोपलम्भश्चेदव्यापाराद्वस्तुतोऽथवा।
असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवाम्॥ १०॥

अन्वयः – व्यापाराद् अथवा वस्तुतः फलोपलम्भः चेत् कार्यम्। (यथा) असौ शीतांशुः सुभ्रुवां मानच्छेदाय उदेति।

व्याख्या – व्यापारात् = प्रयत्नात्, कार्यात्, अथवा = यद्वा, वस्तुतः = स्वतः एव, स्वाभाविकचेष्टया, वास्तविकचेष्ट्या वा (अन्यस्य) फलोपलम्भः = फलप्राप्तिः, चेत् = तु, कार्यं = कार्यनामकं लक्षणम्। यथा – असौ = पुरतो दृश्यमानः इति, शीतांशुः = सुधांशुः, चन्द्रः, सुभ्रुवां = कामिनीनां, मानिनीनां वा, मानच्छेदाय = मानभङ्गाय माननिवारणाय वा, उदेति = उदयं प्राप्नोति।

भावार्थः – यत्र अन्यस्य कार्यवशात् स्वतः एव वा अन्यस्य फलागमः स्यात् तत्र कार्यनामकं लक्षणं भवति। उदाहरणेऽस्मिन् चन्द्रोदयव्यापारात् कामिनीनां मानभङ्गरूपा फलप्राप्तिः तेन सह स्वत एव नायकस्य मनोरथप्राप्तिः भवति। अत्र चन्द्रोदयकारणवशात् मानिनीनां मानभङ्गः अनुरक्तनायकस्य कृते च स्वतः फलप्राप्तिः।

हिन्दी अर्थ – जहाँ किसी एक कार्य या उसकी चेष्टा का फल अन्यत्र स्वतः प्रतीत हो वह कार्य नामक लक्षण है। ''असौ उदेति'' इस उदाहरण में चन्द्रोदय होने से मानिनियों का मानभङ्ग तथा अनुरक्त प्रेमियों को प्रणय समागम की फलप्राप्ति होना कार्य नामक लक्षण है।

अथ लक्षणानां निरूपणं कृत्वा, काव्ये तेषाम् उपादेयतां भव्यतां च प्रतिपादयन् उपसंहरति –

इत्यादि लक्षणं भूरि काव्यस्याहुर्महर्षयः।
स्वर्णभ्राजिष्णुभालत्वप्रभृतीव महीभुजः॥ ११॥

अन्वयः – महीभुजः स्वर्ण – भ्राजिष्णुभालत्व – प्रभृति इव इत्यादि काव्यस्य भूरि लक्षणं महर्षयः आहुः।

व्याख्या – महीभुजः = नृपस्य, स्वर्णभ्राजिष्णुभालत्वं = स्वर्णतुल्यदेदीप्यमानललाटत्वं, तत् प्रभृति = तदादि इव, इत्यादिलक्षणं = चिह्नम् इव, काव्यस्य = साहित्यस्य, भूरि = बहु, लक्षणम् = चिह्नं, महर्षयः = भरतादयः, पूर्वाचार्याः आहुः = उक्तवन्तः।

भावार्थः – भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र – यथा सामुद्रिकशास्त्रेषु मुखाकृतिविज्ञानविवेचनमस्ति, तदनुसारेण ललाटे – दिव्यता, आजानुबाहू इत्यादीनि शरीरचिह्नानि नृपत्वं राजत्वं वा सूचयन्ति तथैव काव्येऽपि एतानि शोभादीनि लक्षणानि सन्ति, यानि काव्यस्य रससिद्धतां श्रेष्ठतां च प्रकटयन्ति।

हिन्दी अर्थ – सामुद्रिकशास्त्र में मानव–आकृति, मुखाकृति व ललाट की विस्तीर्ण व दिव्यता देखकर उसके राजा होने के चिह्नों को माना जाता है। उसी प्रकार काव्य में भी वर्णित शास्त्र आदि लक्षणों को काव्याचार्यों ने उत्तम काव्य का वाचक माना है।

इदानीं तृतीयमयूखस्य समाप्तिं सूचयति -

महादेवः सत्रप्रमुखमखविद्यैकचतुरः
सुमित्रा तद्भक्तिप्रणिहितमतिर्यस्य पितरौ।
तृतीयस्तेनासौ सुकविजयदेवेन रचिते
चिरं चन्द्रालोके सुखयतु मयूखः सुमनसः॥

अत्र तृतीयः तेन असौ इत्युक्त्वा तृतीयमयूखसमाप्तिं सूचयति।

इति पीयूषवर्षेण श्रीजयदेवेन विरचिते चन्द्रालोके लक्षणनिरूपमो नाम तृतीयो मयूखः समाप्तः।

अभ्यास-प्रश्नाः

बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः -

१. चन्द्रालोकस्य तृतीयमयूखस्य वर्णितविषयः कः अस्ति?
(क) अलङ्काराः (ख) दोषाः
(ग) रसाः (घ) लक्षणानि ( )

२. लक्षणानां संख्या अस्ति -
(क) दश (ख) पञ्च
(ग) सप्त (घ) नव ( )

अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

१. 'मुधा निन्दन्ति संसारं कंसारिर्यत्र पूज्यते' इत्यत्र किन्नाम लक्षणम्?
२. 'युवामेवेह विख्यातौ त्वं बलैर्जलधिर्जलैः' इत्यत्र किं लक्षणम्?
३. 'इन्दुर्यदि कथं तीव्रः सूर्यो यदि कथं निशि' अत्र किं लक्षणम्?

लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः -

१. युक्ति-लक्षणं सोदाहरणं निरूपयत।
२. प्रतिषेधलक्षणं निरूपयत।
३. पदानां व्याकरणसम्मतं विवेचनं कस्मिन् लक्षणे निरूप्यते?

निबन्धात्मकाः प्रश्नाः -

१. लक्षणानां नामानि लेख्यानि।
२. ''स्वर्णभ्राजिष्णुभालत्वप्रभृतीव महीभुजः'' इत्यस्य भावार्थं लिखत।
३. यथेच्छं त्रयाणां लक्षणानां सोदाहरणं विवेचनं कुरुत।
४. निम्नाङ्कितानां शब्दानाम् अर्थं संस्कृते लिखत।

उषाकान्तेन	शौरिः	ऊहितार्थः
निषिध्यते	अवधारणम्	और्वाग्निः
दोषाकरः	साध्यसाधने	विचित्रार्थान्तरान्वयात्
महीभुजः	सुभ्रुवाम्	

५. रिक्तस्थानं पूरयत -
(क) ....ख्यातिरक्षरसंहतिः।
(ख) इत्यादि .... महीभुजः॥
(ग) ....तथानृतम्।
(घ) हेतुस्त्यक्त्वा...................................दहन्॥
(ङ) .... अनादरः।